

سبک تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) در تربیت کودکان

دریافت: ۱۳۹۶/۶/۳ پذیرش: ۱۳۹۶/۸/۳۰

عنایت‌الله شریفی^۱ مهرعلی لطفی قادیکلای^۲

چکیده

سبک تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) در تربیت کودکان یکی از ابعاد سبک زندگی اسلامی است. نوشتار حاضر با روش توصیفی - تحلیلی درصدد پاسخگویی به این سؤال اساسی است که سبک تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) در تربیت کودکان چگونه بوده است؟

سبک تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) قبل از تولد کودکان به‌گونه‌ای بوده است که به اموری همانند انتخاب همسر و مادر شایسته، رعایت آداب مباشرت، مراقبت‌های بارداری و... توجه داشته و پس از تولد و در روزهای آغازین تولد به آداب و سننی همانند گفتن اذان و اقامه در گوش چپ و راست، انتخاب نام نیکو، عقیقه کردن، کام‌برداشتن و... اهتمام می‌ورزیدند. همچنین به اموری چون محبت و مهرورزی، رعایت عدالت و مساوات، گسترش مراسم عبادی و معنویت‌گرایی در خانه و جامعه، ایجاد فضای مساعد تربیتی، تکریم شخصیت، احترام، آموزش احکام و معارف دین، نظارت و مراقبت بر وضعیت فرزندان و... توجه داشتند.

کلیدواژه‌ها: امام‌رضا (علیه‌السلام)، سبک زندگی، سبک تربیتی، تربیت، کودکان.

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی (نویسنده مسئول): enayat.sharifi@yahoo.com

۲. عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی: lotfiatu@gmail.com

۱. مقدمه

میل به فرزند و استمرار نسل از انگیزه‌های اصلی و اهداف مهم تشکیل خانواده است که در سبک زندگی پیشوایان معصوم (علیهم‌السلام) مورد تأکید قرار گرفته است. همواره به افرادی که به دلایلی صاحب فرزند نمی‌شدند ادعیه و اذکاری تعلیم می‌دادند تا خداوند این نعمت را نصیب‌شان کند (طبرسی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۴۲۹ - ۴۲۸). همچنین، قبل از پرسیدن از جنسیت کودک، ولادت او را تبریک می‌گفتند و اظهار شادمانی می‌کردند (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱: ۴۱۲). فرزند عزیز و ادب و تربیت او عزیزتر است. ادب و تربیت در سبک زندگی پیشوایان معصوم (علیهم‌السلام) برترین میراث به‌جای‌مانده از خانواده است (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱: ۲۰۷). به همین دلیل، روایات بسیاری ناظر به اهمیت تعامل والدین نسبت به کودک در جهت حسن ادب و تربیت در دست است. مسئله‌ای که در سبک و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) مشهود است؛ روش‌ها و عوامل مؤثر در تربیت فرزندان است. این پژوهش درصدد است با روش توصیفی - تحلیلی، سبک تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) در تربیت فرزندان را بررسی کند و به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. سبک زندگی امام‌رضا (علیه‌السلام) در تربیت فرزندان قبل از تولد چگونه بوده است؟

۲. سبک زندگی امام‌رضا (علیه‌السلام) در تربیت فرزندان بعد از تولد چگونه بوده است؟

هرچند پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های فراوانی درباره اصول یا روش‌های تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) نوشته شده است، بسیاری از آنها در حدّ ترویجی یا عمومی است. مقاله‌های پژوهشی مهمی چون «اصول تربیت عقلانی بر مبنای سخنان امام‌رضا (علیه‌السلام)» نوشته سعید بهشتی (مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۱۸) یا مقاله «تبیین شیوه‌های تربیتی امام‌رضا (علیه‌السلام) در راستای سبک زندگی اسلامی» اثر محمد جانی و علی سروری مجد (مجله علمی

و پژوهشی وزارت، ش ۷) و... نگارش یافته‌اند ولی هیچ‌کدام از آنها به سبک تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام) در تربیت کودکان اشاره‌ای ندارند.

۲. مفاهیم

۱-۲ سبک زندگی

«سبک زندگی» در فرهنگ آکسفورد با عبارت life style در توصیف ویژگی زندگی آدمیان، به معنای روشی است که فرد یا گروهی بر اساس آن، کار و زندگی می‌کنند و با نوع لباس، فرصت‌ها، عادات و... ارتباط دارد. (۱۹۸۷: ۷۴۳) «سبک زندگی» بر اساس نوع بینش و نگرش خاص محققان به شکل‌های مختلفی تعریف شده است. جامعه‌شناسان در تعریف‌های جامعه‌شناختی، بیشتر بر هنجارها و منش‌های اجتماعی افراد در جامعه تأکید دارند و روان‌شناسان، بیشتر به ابعاد فردی و شخصیتی فرد می‌پردازند. آنچه مهم است، این تعریف‌ها تک‌بعدی است و تنها به یک بُعد از ابعاد زندگی انسان‌ها توجه داشته‌اند؛ ولی از آنجاکه اسلام، دینی جامع و کامل است و انسان‌ها را کامل‌تر و جامع‌تر و زندگی را با پشتوانه امور اعتقادی و بینش‌ها ارزیابی می‌کند، حتی رفتارهایی همانند نماز اگر اعتقاد به خدا و معاد را پشتوانه خود نداشته باشد، رفتار اسلامی شمرده نمی‌شود، چنان‌که بسیاری از رفتارهای مرتاضان و دراویش اسلامی نیست (کاویانی، ۱۳۹۱: ۱۹). بر این اساس، می‌توان سبک زندگی اسلامی را این‌گونه تعریف کرد:

شیوه‌هایی از زندگی است که انسان با تکیه بر نظام ارزشی و مبانی اعتقادی خود در زندگی فردی و اجتماعی برای ایجاد ارتباط با محیط و جامعه، پاسخ به خواسته‌ها و تأمین نیازهایش به کار می‌گیرد. طبق این تعریف، سبک زندگی، صرفاً ناظر به مصرف‌های مادی یا فرهنگی نیست، زیرا زندگی عناصر غیرمصرفی را نیز در بردارد، اگرچه مصرف قابل مشاهده‌ترین و ملموس‌ترین رفتار انسان است.

بر این اساس، سبک زندگی اسلامی در مقیاس با دیدگاه جامعه‌شناسان و روان‌شناسان جامعیت بیشتر و قلمرو وسیع‌تری دارد و تمام ابعاد زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی را شامل می‌شود.

۲-۲ تربیت

در لغت از ماده «ربو» از باب تفعیل به معنای زیادت و فزونی است. ربا را به این دلیل ربا گویند که در آن، نوعی زیادت و فزونی است. گاهی به معنای تهذیب و پاک‌ساختن اخلاق فرد از آلودگی‌ها به کار می‌رود و این به دلیل آن است که مایه فزونی مقام و منزلت معنوی است. تربیت در اصطلاح دارای تعریف‌های متعددی است که به نظر می‌رسد تعریف زیر جامعیت بیشتری دارد:

«تربیت عبارت است از فعالیتی منظم و مستمر در جهت کمک به رشد جسمانی، شناختی، اخلاقی، اجتماعی، عاطفی و به‌طور کلی پرورش و شکوفایی استعدادها و متربی، به‌گونه‌ای که نتیجه آن در شخصیت مربی به‌ویژه در رفتارهای او ظاهر خواهد شد (ر.ک: حاجی ده‌آبادی، ۱۳۷۷: ۱۲).

۲-۳ کودک

کنوانسیون حقوق کودک که مصوب سال ۱۹۸۹ مجمع عمومی سازمان ملل متحد است و بیشتر کشورهای جهان نیز به آن پیوسته‌اند، در ماده یکم مقرر داشته است: «منظور از کودک، افراد انسانی زیر ۱۸ سال است».

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، کودک را تعریف نکرده است لکن در اصل بیست‌ویکم خود از واژه کودک‌ان بی‌سرپرست استفاده کرده است که به نظر می‌رسد

1. <http://www.tebyan.net/index.aspx.ppid=111567>

با توجه به اصل چهارم قانون اساسی، باید به کودکی اطلاق شود که به لحاظ شرعی کودک محسوب می‌شود. به تعبیر ساده‌تر، کودک در این اصل قانون اساسی همان طفل شرعی را شامل می‌شود که به سنّ بلوغ نرسیده است.

علماء و فقهای اسلامی ادوار مرتبط با کودکی را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: از ولادت تا هفت‌سالگی، از هفت‌سالگی تا ظهور بلوغ و از سنّ بلوغ به بعد که شخص دارای مسئولیت کامل است. در این رابطه، تعبیری از رسول گرامی اسلام(صلی‌الله‌علیه‌وآله) نقل شده است که هفت سال اول را «سیادت» کودک، هفت‌سال دوم را «تعلیم‌پذیری، اطاعت و فرمانبرداری» و هفت‌سال سوم را «دوران نظرخواهی و مشورت» می‌دانند(ر.ک: موسوی بجنوردی، ۱۳۸۱: ۲۲).

روان‌شناسان نیز دوره‌های تربیت را شامل دوره کودکی اول(تولد تا شش سالگی)، دوره دوم کودکی را از ۶ تا ۱۲ سالگی و دوره نوجوانی را از ۱۲ تا ۱۸ سالگی می‌دانند. در این پژوهش منظور از کودک، کودکان سنین پیش‌دبستان و دبستان هستند که از نظر سنی تا ۱۲ سال را شامل است. از نظر تقسیم‌بندی اسلامی، دوره سیادت و بخشی از دوره تعلیم‌پذیری را شامل می‌شود. با نظر روان‌شناسان نیز مطابقت دارد و دوره اول و دوم کودکی را در بر می‌گیرد.

۲-۴ سبک تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام)

منظور از سبک تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام)، روش‌ها و شیوه‌هایی از امام است که با تکیه به مبانی اعتقادی و نظام ارزشی اسلام توانسته است استعدادها و نهفته‌ی کودکان را در تمام ابعاد موجود، هماهنگ پرورش دهد و آنها را شکوفا کند و به سوی هدف و کمال مطلوب سوق دهد.

۳. سبک تربیتی امام رضا (علیه السلام) در تربیت کودکان قبل از تولد

۱-۳ انتخاب همسر صالح و مادر شایسته برای فرزندان

انتخاب همسر صالح و مادر شایسته برای فرزندان از عوامل مهم تأثیرگذار در تربیت کودک است. این موضوع در سبک تربیتی پیشوایان معصوم (علیهم السلام) اهمیت خاصی داشته است به گونه‌ای که در عمل در انتخاب همسر به آنها توجه داشتند و به دیگران در این باره سفارش می‌کردند؛ همانند ازدواج حضرت علی (علیه السلام) با حضرت فاطمه (علیها السلام) و ازدواج علی (علیه السلام) با ام‌البنین بعد از وفات حضرت زهرا (علیها السلام). (قمی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۷۳). همچنین، امام سجاد (علیه السلام) نیز یکی نوادگان امام مجتبی (علیه السلام) را به همسری برمی‌گزیند و از او باقر العلوم (علیه السلام) متولد می‌شود (همان: ۷۴).

امام علی النقی (علیه السلام) نیز که در سامرا زندگی می‌کند، بشر بن مسلمان را به بغداد می‌فرستد تا کنیز پاک‌طینت رومی را خریداری کند و او را به همسری فرزند خویش امام حسن عسکری (علیه السلام) در آورد و از او آخرین حجت حق (عج) متولد شود (همان: ۱۷۴).

سبک زندگی امام رضا (علیه السلام) در زمینه انتخاب همسر برای جوانان نیز راهگشاست. امام درباره انتخاب همسر صالح و ره‌آورد مثبت این انتخاب، می‌فرماید: «در این دنیا برای مرد هیچ بهره‌ای بهتر از همسر صالح سراغ ندارم. هنگامی که زنش را می‌بیند شادمان می‌شود و هرگاه از نظر زنش غایب شود، او ناموس و اموالش را پاس می‌دارد؛ [یعنی] خود را از دید نامحرم و اموال شوهرش را از گزند حوادث محافظت می‌کند» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵: ۳۲۷).

در حدیثی دیگر حضرت رضا (علیه السلام) از پدرانیش از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده است که حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) فرمود: «لا تسترضعوا الحمقاء و لا العمشاء فان اللبن یعدی.» (زنان احمق و کم‌بین را برای شیردادن به کودکان خود

اختیار نکنید، چرا که شیر زن در بچه اثر می‌گذارد(عطاردی قوچانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۲۷۸).

همچنان‌که زن باید صالح و شایسته باشد، مرد نیز باید شایسته باشد. بر والدین است که به کمک دخترانشان، شوهران شایسته و صالحی برای آنان انتخاب کنند. حسین‌بن‌بشار واسطی می‌گوید: خدمت امام‌رضا(علیه‌السلام) نامه نوشتم که یکی از بستگانم از دخترم خواستگاری کرده است، ولی مرد بداخلاقی است. آیا صلاح هست که دخترم را به ازدواج او درآورم؟ حضرت فرمود: اگر بداخلاق است، دخترت را به ازدواج او درنیاور(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰: ۲۳۵).

در روایت دیگری از آن حضرت نقل شده است که فرمود: «دختر خود را هرگز به شراپخوار ندهید وگرنه مانند این است که او را به سوی زنا سوق داده باشید.»(همان، ج ۶۳: ۴۹۱).

۲-۳ رعایت آداب در مباشرت

از آنجاکه تحرکات و رفتارهای والدین هنگام آمیزش تأثیر به‌سزایی در روح و روان و جسم جنین دارد، رعایت سبک و دستورات پیشوایان معصوم(علیهم‌السلام) در این مورد راهگشاست. یکی از آدابی که در هنگام آمیزش باید مورد توجه قرار گیرد، دعاکردن است. همسران باید ضمن رعایت سایر آداب نکاح، از خداوند فرزند سالم و صالح طلب کنند. در کتاب شریف «فقه‌الرضا» - که به حضرت رضا(علیه‌السلام) منسوب است - دربارهٔ اولین برخورد زن و مرد، خطاب به شوهر، چنین آمده است: «هنگامی که زن به خانهٔ تو وارد شد، پیشانی‌اش را بگیر، او را به طرف قبله بنشان و بگو: «خداوند، او را به امانت گرفته‌ام و با میثاق تو بر خود حلال کرده‌ام. پروردگارا، از او فرزند ببارکت و سالم روزی‌ام کن و شیطان را در نطفه‌ام شریک مساز و سهمی برای او قرار مده.»(منسوب به امام‌رضا(علیه‌السلام)، ۱۴۰۶ق: ۵۴).

از جمله آداب دیگری که در هنگام آمیزش باید مورد توجه همسران قرار گیرد، رعایت زمان آمیزش است. از این‌رو، در آئین اسلام با حکم تکلیفی حرمت، استحباب و کراهت به والدین سفارش شده، برای برقراری ارتباط جنسی، برخی از زمان‌ها را برای آمیزش انتخاب و از برخی دیگر پرهیز کنند. از جمله زمان‌های نامناسب در حال حیض است که خدای تعالی در این زمان آن را منع کرده است (بقره/۲۲۲) زیرا در صورت آمیزش در زمان حیض همسر، فرزندی که از این نزدیکی متولد شود، طبق احادیث وارده، نه تنها صالح نخواهد بود، بلکه از صراط مستقیم اهل بیت (علیهم‌السلام) دوری جسته و دشمن اهل بیت (علیهم‌السلام) خواهد بود.

از جمله مناسب‌ترین وقت‌ها برای آمیزش، نزدیکی در آخر شب است. امام رضا (علیه‌السلام) در این‌باره می‌فرماید: «آغاز شب، چه در زمستان و چه در تابستان، با زنان آمیزش مکن. این بدان جهت است که معده و رگ‌ها پُرند و این، وضعیت مناسبی [برای آمیزش] نیست و بیم قولنج و فلج و لرزش چانه و نقرس و سنگ [کلیه] و تقطیر (چکایش) بول و فتق و ضعف در بینایی و ذهن می‌رود. پس اگر اراده آمیزش دارد، باید در پایان شب باشد که برای بدن، سالم‌تر و برای فرزند [آوردن] امیدوارتر و برای افزونی هوش فرزندی که در این میان پدید می‌آید، بهتر است.» (منسوب به امام رضا (ع)، بی‌تا: ۷۸).

۳-۳ مراقبت‌های ایام بارداری

زنانی که رژیم غذایی خوبی دارند، هم خود و هم نوزادشان در مقایسه با زنانی که رژیم غذایی نامناسبی دارند، در مجموع سالم‌ترند. این زنان به‌طور معمول از بیماری‌هایی مانند کم‌خونی، مسمومیت حاملگی، سقط جنین و داشتن کودکان نارس در امان هستند. مادرانی که رژیم غذایی نامناسبی دارند، فرزندانشان به کم‌وزنی، اختلال در رشد مغز و امواج مغزی نابهنجار دچار می‌شوند (ر.ک: ماس، ۱۳۶۸: ۷۴).

بعد از انعقاد نطفه، مراقبت‌های ایام بارداری بسیار مهم و ضروری است. توجه به وضعیت روانی همسر، ایجاد بستر آرامش در منزل و خارج آن و نیز تغذیه مناسب و سالم از ضرورت‌های این دوره است. علاوه بر غذای سالم و مقوی، استفاده از برخی میوه‌ها و خوراکی‌ها می‌تواند در آینده کودک و شخصیت و صفاتش مؤثر باشد. بدین جهت، معصومان(علیهم‌السلام) بهره‌گیری از برخی خوردنی‌ها را در ایام بارداری توصیه کرده‌اند.

در این مورد امام‌رضا(علیه‌السلام) می‌فرماید: «به زنان باردار خود شیر بنوشانید. جنین اگر در رحم مادر با شیر تغذیه شود، عقلش افزایش خواهد یافت.» (حرّ عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۷: ۴۰۵).

محمدبن‌سنان نیز از امام‌رضا(علیه‌السلام) نقل کرده است که آن حضرت فرمود: «همسران باردارتان را کندر دهید. اگر حمل آنها پسر باشد، پاکیزه‌قلب و دانشمند و شجاع خواهد شد و اگر دختر باشد، خوش‌اخلاق و زیبا می‌شود و نزد شوهرش منزلت می‌یابد.» (طوسی، ۱۳۷۸، ج ۷: ۴۴۰).

در پزشکی نوین خوردن انار برای کمک به رشد جنین و سلامت فرزند توصیه شده است. در همین زمینه، امام‌رضا(علیه‌السلام) خوردن انار را برای آوردن فرزندان سالم توصیه و می‌فرمایند که انار عقل را زیاد می‌کند(نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۶: ۳۸۴). از موارد دیگری که در دوران بارداری ممکن است اتفاق بیفتد، بواسیر است. امام‌رضا(علیه‌السلام) می‌فرماید: «هر شب هفت خرما ی هیرون(نوعی خرما مرغوب) با روغن گاو جهت پیشگیری از بواسیر خوب است.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۲: ۳۲۱). امام‌رضا(علیه‌السلام) همچنین درباره بهداشت روانی پیش از بارداری، آمیزش پس از آمیزش را بی‌آنکه میان آنها غسلی صورت پذیرفته باشد نهی کرده و این کار را مایه دیوانگی فرزند برشمرده‌اند(منسوب به امام‌رضا(علیه‌السلام)، ۱۴۰۶ق: ۲۸).

ناگفته پیداست، این نوع خوراکی‌ها علت تامه پدید آمدن این صفات نیست و عوامل دیگر هم در بروز آنها مؤثر است.

۴. سبک تربیتی امام رضا (علیه السلام) در تربیت کودکان بعد از تولد

۴-۱ تقیّد به آداب و سنن

سبک تربیتی امام رضا (علیه السلام) همانند سایر پیشوایان معصوم (علیهم السلام) تقیّد به آداب و سنن در روزهای آغازین تولد فرزندانشان است که خود به آن عمل می کردند و به دیگران نیز سفارش می کردند. مهم ترین آنها عبارتند از:

۴-۱-۱ گفتن اذان و اقامه در گوش نوزاد

نخستین کاری که پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (علیهم السلام) پس از تولد فرزند انجام می دادند، گفتن اذان در گوش راست و اقامه در گوش چپ نوزاد بوده است. نجمه، مادر امام رضا (علیه السلام) می گوید: «وقتی امام رضا (علیه السلام) متولد شد، امام کاظم (علیه السلام) در گوش راست او اذان و در گوش چپ اقامه گفت.» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵: ۱۳۸).

امام رضا (علیه السلام) فرموده است: «إِذَا وُلِدَ مَوْلُودٌ فَأَذِّنْ فِي أُذُنِهِ الْأَيْمَنِ وَ أَقِمْ فِي أُذُنِهِ الْأَيْسَرِ» (هرگاه فرزندی به دنیا آمد، در گوش راست او اذان و در گوش چپ او، اقامه بخوان) (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۱: ۱۱۶).

روایات اسلامی فلسفه این عمل را در ابتدای تولد کودک، پناهی در برابر القائنات و لغزش های شیطانی ذکر کرده اند (ر.ک: همان، ج ۸۱: ۱۶۲). در برخی روایات آثار تربیتی و همچنین آثار جسمی و روحی دیگری نیز برای این عمل بیان شده است؛ از جمله: محفوظ ماندن از جنون، پیسی، غش، که برای اطلاع بیشتر می توان به روایتهای مربوط مراجعه کرد (حرعاملی، ۱۳۶۷، ج ۱۵: ۱۳۷).

دلیل اصلی اذان گفتن در گوش کودکی که به تازگی در یک خانواده مسلمان به دنیا آمده، این است که نخستین صدایی که گوش او دریافت می کند، اذان و اقامه باشد که شامل توصیف عظمت و بزرگی خداوند متعال است. انسان با شهادت دادن

به یگانگی خدا، رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و امامت حضرت علی (علیه السلام) وارد دایره اسلام و مذهب تشیع می شود. به همین دلیل است که به محض تولد یک مسلمان، شعار اسلام در گوش او خوانده و به او تلقین می شود؛ همان طور که در زمان مرگ و خروج او از دنیا نیز یگانگی خدا و جمله توحید که ذکر «لا اله الا الله» است، به او تلقین خواهد شد.

۴-۱-۲ ختنه کردن کودک

ختنه کردن کودک که در سنت پیشوایان معصوم (علیهم السلام) در روز هفتم ولادت کودک انجام می شود، بر همه واجب و از شرایط ورود به اسلام است (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۸: ۶۲۰) و از نظر علمی ثابت شده است که زمینه های انعقاد خون در روز هفتم ولادت به حد بالای خود می رسد و خونریزی در این روز کمتر خواهد بود (ر.ک: داودی و حسینی زاده، ۱۳۹۱: ۶۱).

امام رضا (علیه السلام) درباره ختنه فرموده است: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) اخْتِنُوا أَوْلَادَكُمْ يَوْمَ السَّابِعِ فَإِنَّهُ أَطْهَرُ وَأَسْرَعُ لِنَبَاتِ اللَّحْمِ.» (حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) فرموده است: فرزندان خود را روز هفتم تولد ختنه کنید زیرا این پاک تر است و موجب می شود زودتر گوشت برود.) (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۲۸).

در این روایت شریف علاوه بر توصیه به ختنه در روز هفتم ولادت، به آثار تربیتی، بهداشتی و جسمانی نیز اشاره شده است.

۴-۱-۳ نام نیکو

یکی از حقوق مسلم کودک بر والدین، انتخاب نام نیک و شایسته برای اوست. اهمیت این موضوع به قدری است که در متون اسلامی، فصل جداگانه ای به نام «باب الاسماء و الکنی» (باب اسمها و کنیهها) و «باب نام گذاری» وجود دارد. پدر و مادر باید قبل از تولد برای فرزند خود نام زیبایی را انتخاب کنند که در طول زندگی، سبب عقده و شرمندگی نشود؛ بلکه از مظاهر تجلی شخصیت وی باشد.

سبک زندگی پیشوایان معصوم (علیهم‌السلام) این بود که نام نیک و بامعنا را برای فرزندان خویش انتخاب و به دیگران سفارش می‌کردند که نام نیک و معنادار برای فرزندان خویش انتخاب کنند و از انتخاب نام‌های زشت و بی‌معنا پرهیز کنند. حتی نام‌های بد افراد و مکان‌ها را عوض می‌کردند و نام‌های نیک بر آنان می‌نهادند. خود نیز نام‌های نیکو برای فرزندان‌شان برمی‌گزیدند و دیگران را نیز بدین امر سفارش می‌کردند. امام‌رضا (علیه‌السلام) فرموده‌اند: «سَمَّهٖ بِأَحْسَنِ الْأَسْمَاءِ وَ كُنَّهٖ بِأَحْسَنِ الْكُنَى» (فرزند خود را به بهترین اسم و کنیه نامگذاری کن) (نوری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۶۱۸).

امام هشتم شیعیان (علیه‌السلام) نام نیکوی محمد را بر فرزند دلیندش نهاد و از تأثیر این نام نیکو چنین پرده برداشت: «الْبَيْتُ الَّذِي فِيهِ مُحَمَّدٌ يُصْبِحُ أَهْلُهُ بِخَيْرٍ وَ يُمْسُونَ بِخَيْرٍ» (خانه‌ای که در آن محمد باشد، اهل آن خانه بامداد و شامگاه‌شان با خیر و برکت، توأم خواهد بود) (حرّ عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۵: ۱۲۷).

حضرت درباره اهمیت نام‌گذاری فرزندان به نام‌های نیکو نیز می‌فرماید: «لَا يَدْخُلُ الْفَقْرُ بَيْتاً فِيهِ اسْمُ مُحَمَّدٍ أَوْ أَحْمَدَ أَوْ عَلِيٍّ أَوْ الْحَسَنِ أَوْ الْحُسَيْنِ أَوْ جَعْفَرٍ أَوْ طَالِبٍ أَوْ عَبْدِ اللَّهِ أَوْ فَاطِمَةَ مِنَ النِّسَاءِ» (در خانه‌ای که کسی به نام محمد یا احمد یا علی یا حسن یا حسین یا جعفر یا طالب یا عبدالله و از زنان به نام فاطمه وجود داشته باشد، فقر و تنگدستی راه نخواهد یافت) (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱: ۱۳۱).

لازم به ذکر است، امر علّت ناقصه است و عوامل دیگری چون گناه، رباخواری، کفران نعمت، اسراف و ... در فقر تأثیر گذارند (ر.ک: ابن بابویه، ۱۳۸۰: ۲۴۱؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۸۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷: ۳۴۷ و ج ۱۰: ۹۵ و ج ۶۳: ۲۹۲).

یا در اهمیت نام «محمد» فرموده است: «الْبَيْتُ الَّذِي فِيهِ مُحَمَّدٌ يُصْبِحُ أَهْلُهُ بِخَيْرٍ وَ يُمْسُونَ بِخَيْرٍ» (خانه‌ای که در آن محمد باشد، اهل آن خانه بامداد و شامگاه‌شان با خیر و برکت توأم خواهد بود) (حرّ عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۵: ۱۲۷).

۴-۱-۴ عقیقه دادن

«عقیقه» از مادّه «عق» در اصل به معنای موی سر هر نوزادی است که با آن مو متولد شده است؛ چه نوزاد انسان باشد یا حیوان. اما الآن، اسم شده برای آن حیوانی که در روز هفتم تولّد نوزاد، برای او سر می‌برند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵: ۲۱۵). در اصطلاح برخی از فقها می‌گویند: عقیقه عبارت است از کشتن گوسفند هنگام ولادت فرزند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱: ۳۹۴). برخی دیگر گفته‌اند: عقیقه، آن حیوانی است که برای فرزند می‌کشند، چه فرزند پسر باشد یا دختر (سیدمرتضی، ۱۴۱۵ق: ۴۰۶). درباره عقیقه و تراشیدن موی سر، حضرت امام‌رضا(علیه‌السلام) به مأمون در نامه‌ای می‌نویسد: «وَالْعَقِيقَةُ عَنِ الْمَوْلُودِ الذَّكَرِ وَالْأُنْثَىٰ وَاجِبَةٌ وَكَذَلِكَ تَسْمِيَّتُهُ وَحَلْقُ رَأْسِهِ يَوْمَ السَّابِعِ وَيُتَصَدَّقُ بِوِزْنِ شَعْرِهِ ذَهَبًا أَوْ فِضَّةً» (عقیقه برای مولود پسر و دختر واجب است. همچنین نام‌گذاری فرزند واجب است و تراشیدن سرش در روز هفتم ولادت، و به وزن موی او صدقه داده شود، طلا یا نقره) (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۱۲۷).

البته، در کتاب‌های فقهی مراجع محترم از این امور به عنوان امور واجب نام نبرده‌اند و امر در روایت را دالّ بر وجوب ذکر کرده‌اند و چنین برخی از فقهای شیعه و اهل سنت به وجوب آن فتوا داده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۲۱: ۴۴). ولی بیشتر فقهای شیعه بر استحباب آن تأکید می‌کنند. امام خمینی (قدس سره) در تحریر الوسیله می‌نویسد: «من المستحبات الأكيدة العقیقة للذكر و الانثی» (امام خمینی، بی‌تا، ج ۲: ۴۴۸).

۴-۱-۵ تحنیک یا برداشتن کام با تربت امام حسین(علیه‌السلام) و آب فرات

یکی دیگر از سنت‌های مستحبی که امام‌رضا(علیه‌السلام) به آن توجه کرده، این است که دهان فرزند را پس از تولد، با آب فرات یا عسل بگشایند. آن امام همام(علیه‌السلام) در این رابطه فرموده‌اند: «وَ حَنْكُهُ بِمَاءِ الْفُرَاتِ إِنْ قَدَرْتَ عَلَيْهِ أَوْ بِالْعَسَلِ سَاعَةَ يُولَدُ.» (اگر توانستی دهان بچه را با آب فرات یا با عسل بگشا، در ساعتی که به دنیا آمده است) (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۱: ۱۱۶). به دلیل تأثیرهای غذا در حالت‌های روحی، روانی و جسمی است که در روایات و سیره پیشوایان معصوم

به کام برداشتن (تحنیک) با تربت امام حسین (علیه السلام) یا غسل یا خرما سفارش شده است.

۲-۴ مراقبت از کودک

نوزاد انسان گلی نورسیده است که به تدریج رشد می کند و شکوفا می شود. به ثمر نشستن گل، به مراقبت دائمی باغبان نیاز دارد. والدین، به ویژه مادر، باغبانان دلسوز زندگی اند و گل های معطر زندگی شان به مراقبت همه جانبه آنان نیاز دارد. مراقبت از سلامت جسمانی، تغذیه مناسب، تأمین آرامش و سلامت روانی و تأمین نیازهای عاطفی نوزاد در رشد جسمانی، عاطفی و تکامل معنوی اش تأثیر بسزا دارد. به ویژه، در نخستین روزهای زندگی که نوزاد، به خاطر بیگانگی با محیط جدید و ضعف و ناتوانی، به مراقبت و توجه افزون تر نیازمند است.

هر چند نوید ولادت حضرت جواد الائمه (علیه السلام) از پیش داده شده بود، این بشارت، با بارداری مادر مکرمة حضرت جواد (علیه السلام) یک گام به تحقق نزدیک تر شد. بر پایه برخی گزارش ها، هنگامی که خیزران - همسر امام رضا (علیه السلام) - به امام جواد (علیه السلام) باردار شدند، حکیمه - دختر امام موسی کاظم (علیه السلام) - خدمت برادر بزرگوارش امام رضا (علیه السلام) نامه ای نوشت و آن حضرت را از این امر آگاه کرد. امام رضا (علیه السلام) از علم مخزون و مکنون امامت خویش تاریخ دقیق بارداری همسرش را بیان کردند و در پاسخ خواهرش نوشتند: «او در فلان روز، از فلان ماه باردار شده است؛ پس هنگامی که تولد یافت، هفت روز ملازم و همدم او باش» (ابن شهر آشوب، بی تا، ج ۲: ۴۳۷). زمانی که ولادت امام جواد (علیه السلام) نزدیک شد، امام رضا (علیه السلام) به حکیمه فرمودند: «ای حکیمه! هنگام وضع حمل خیزران در نزد او حاضر باش.» ایشان حکیمه و قابله را در اتاقی جای دادند و چراغی را در آن اتاق نهادند و در را به روی آنها بستند. وقتی خیزران درد زایمان گرفت، چراغ خاموش شد. در کنار او تشتی قرار داشت. حکیمه از خاموش شدن چراغ غمگین شد. در همین

هنگام حضرت جواد(علیه السلام) را در میان تشت دید که پرده نازکی مانند لباس، بدن او را فراگرفته بود. نور درخشنده‌ای داشت، به طوری که بر اتاق تابید و آن جا را روشن کرد. حکیمه نوزاد را گرفت و بر دامن خود نهاد و آن پرده نازک را از بدنش جدا کرد.(همان). در این هنگام حضرت رضا(علیه السلام) آمدند و در اتاق را گشودند و طبق سنت پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله) و دیگر پدرانش در مورد فرزندان‌شان، با امام جواد(علیه السلام) رفتار نموده، عمل تحنیک و گفتن اذان در گوش راست و اقامه در گوش چپ را انجام دادند. بعد ایشان را در گهواره گذاشتند و به خواهر خویش فرمودند: «ای حکیمه! مراقب گهواره باش.»(همان). به نظر می‌رسد در این روایت، به دلیل اوضاع سیاسی و اجتماعی دوران ولادت امام جواد(علیه السلام) به خصوص تشکیک برخی از شیعیان خاص در امامت امام رضا(علیه السلام) به دلیل فرزند نداشتن، مراقبت ویژه‌ای از نوزاد داشتند تا آسیبی به او نرسد.

۳-۴ توجه به تغذیه کودک در ماه های نخست

سلامت جسم و روان کودک در گرو ارضای نیازهای عاطفی و بهداشتی و تغذیه کودک است. این سلامت به عنوان یکی از ریشه‌های درخت زندگی در به وجود آمدن نگرش‌های کلی کودک به زندگی نقش اساسی دارد. نخستین نیازی که نوزاد پس از تولد بروز می‌دهد، غذاست. در اسلام، شیر مادر کامل‌ترین غذا برای رشد کودک و تقویت بافت‌های بدن اوست. امام رضا(علیه السلام) در این باره می‌فرماید: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ.»(حضرت رسول(صلی الله علیه و آله) فرموده است: برای کودک، شیری بهتر از شیر مادرش نیست)(عطاردی قوچانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۲۷۸). تا زمانی که کودک توانایی هضم غذاهای متنوع را پیدا نکرده است، بهترین غذا برایش شیر مادر است. هرچند امروزه به این مهم کمتر توجه می‌شود، اولیای دین، به ویژه پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله) درباره جایگاه شیر مادر توجهی خاص داشته‌اند.

افزون بر این، یکی از دغدغه‌های پیشوایان معصوم (علیهم‌السلام) حفظ سلامتی فرزندان بود و برای آن از هیچ کوششی دریغ نمی‌کردند و سعی می‌کردند در کنار توجه بهداشت، از تغذیه سالم، کافی و حلال برای فرزندانشان استفاده کنند. «ابویحیا صنعانی» می‌گوید: در مکه به حضور امام‌رضا (علیه‌السلام) شرفیاب شدم. دیدم حضرت موز را پوست می‌کند و به فرزندش ابوجعفر می‌دهد. عرض کردم: این همان مولود پرخیر و برکت است؟ فرمود: «آری، این مولودی است که در اسلام مانند او و برای شیعیان ما، بابرکت‌تر از او زاده نشده است.» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۳۶).

۴-۴ گسترش مراسم عبادی در خانه و جامعه

از راه‌های تعالی و رشد معنویت و باورهای دینی در خانواده و جامعه، آموزش و گسترش فرایض الهی است. در این مورد نیز والدین باید در خانه بکوشند تا انجام فرایض عبادی و فلسفه آن را برای فرزند بیان کنند. در کنار این آموزش، نهادهای تربیتی جامعه چون آموزش و پرورش، دانشگاه، صدا و سیما و رسانه‌های تبلیغاتی هم باید در گسترش تعالیم و فرایض عبادی دین بکوشند. برای نمونه، می‌توان در جامعه، فریضه الهی نماز را گسترش داد که به گفته قرآن کریم، بازدارنده از فحشا و منکرات است. (عنکبوت/۴۵).

سبک زندگی امام‌رضا (علیه‌السلام) این بوده که کودکان و نوجوانان را باید به نماز هدایت کرد تا هر طور که می‌توانند، نماز بخوانند. حسن بن قارون می‌گوید: از امام‌رضا (علیه‌السلام) شنیدم که وقتی مردی گزارش داد نوجوانش را ودار به نماز می‌کند ولی او بعضی روزها نماز را ترک می‌کند، امام (علیه‌السلام) فرمود: سبحان‌الله! هشت سال دارد و نماز را ترک می‌کند؟ گفتند: بچه است، گاهی خسته و ناراحت می‌شود. امام (علیه‌السلام) فرمود: «هر طوری که راحت است و می‌تواند، نمازش را بخواند.» (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۴: ۲۰).

آن حضرت همچنین درباره فلسفه نماز می فرماید: «أَنَّ عَلَّةَ الصَّلَاةِ أَنَّهَا إِفْرَارٌ بِالرُّبُوبِيَّةِ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ خَلْعُ الْإِنْدَادِ» (علت تشریح نماز این است که بنده با انجام آن اقرار به ربوبیت پروردگار می کند و هرگونه شریکی را نفی می کند) (عطاردی قوچانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۱۵۵).

و نیز برای رشد معنویت و باورهای دینی در خانواده، همجواری و در محضر قرآن بودن را تأکید می نماید: «عن الرضا (علیه السلام) يرفعه النبي (صلى الله عليه وآله) قال: اجعلوا لبيوتكم نصيبا من القرآن فان البيت اذا قرء فيه القرآن تيسر على اهله و كثر خيره و كان سكانه فى زياده و اذا لم يقرأ فيه القرآن ضيق على اهله و قل خيره و كان سكانه فى نقصان.» (از امام رضا (علیه السلام) روایت شده که حضرت رسول (صلى الله عليه وآله) فرمود: برای خانه های خود سهمی از تلاوت قرآن قرار دهید، چون هر کس در خانه خود قرآن تلاوت کند، کارهای اهل آن خانه آسان و خیر و برکت در آن خانه زیاد شود. و هر خانه ای که در آن قرآن تلاوت نکنند، کارها بر اهل آن تنگ شود و خیر و برکت در آن خانه کم گردد و ساکنان آن بی برکت و در نقصان باشند) (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۶: ۲۰۰).

۴-۵ آموزش معارف و احکام دین

آموزش معارف و احکام دینی یکی دیگر از جلوه های سبک زندگی تربیتی امام رضا (علیه السلام) - همانند سایر پیشوایان معصوم (علیهم السلام) - در زمینه تربیت کودکان است. آشنا کردن کودکان با اعمال دینی باعث می شود کودک شخصیتی متعهد و علاقه مند به راهنمایی ها و قوانین خداوند بیابد، از مسیر هدایت فطری اخلاق الهی منحرف نگردد، به انجام دادن رفتارهای ناپهنجار جنسی روی نیلورد و نسبت به آنها حیا نماید و حساسیت نشان دهد. امام رضا (علیه السلام) درباره اهمیت آموختن تعالیم دینی برای جوانان می فرماید: «لَوْ وَجَدْتُ شَابًا مِنْ شَبَابِ الشَّيْخَةِ لَا يَتَّقُهُ لَضَرَبْتُهُ عِشْرُونَ سَوْطًا.» (اگر جوانی از جوانان شیعه را بیابم که در مقام فراگیری دانش

دین نباشد (برای تنبیه او) بیست تازیانه بر او خواهم زد (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۵: ۳۴۶).

این روایت نشان می‌دهد که هر فردی از مسلمانان باید با آموزه‌های دینی آشنا باشد؛ یا به روش اجتهادی یا تقلیدی. در غیر این صورت، اهل بیت (علیهم‌السلام) آنها را ملامت می‌کنند.

امام رضا (علیه‌السلام) درباره نماز خواندن کودکان می‌فرماید: «پسران باید در سنین هفت‌سالگی به نماز وادار شوند.» (ابن بابویه، ۱۳۹۴، ج ۳: ۴۳۶).

۴-۶ ایجاد فضای مساعد تربیتی در جامعه

محیط مساعد تربیتی برای تربیت همه‌جانبه لازم است. اگر جامعه اصلاح نشود، تلاش مریبان به نتیجه مطلوب نمی‌رسد. جامعه فاسد افراد را به فساد می‌کشانند. یک نسل مطهر نیازمند فضای سالم است تا بتواند در آن رشد کند. به عبارت دیگر، برای آنکه فرزندان و نسلی منتظر و مطهر از خود به یادگار بگذاریم، لازم است پیش از آن، خود به این باور برسیم که می‌توانیم و باید چنین فضای طاهری را مهیا کنیم. در بستر چنین فضای طاهری است که انجام وظایف عبادی برای نسل جدید امکان‌پذیر می‌شود.

امام رضا (علیه‌السلام) در زمان حیات خود با وجود حکامی چون مأمون با تدبیر فضای مطهری را برای نشر فرهنگ اسلام به وجود آورد. به نظر می‌رسد زهد و پرهیزکاری امام بود که این فضای مطهر را پدید آورد؛ لذا بر متولیان امر تربیت است که با تمسک به سیره عملی امام (علیه‌السلام) فضایی مطهر را در جامعه به وجود آورند.

۴-۷ محبت و مهرورزی

بی‌شک یکی از نیازهای اساسی انسان پس از نیازهای زیستی، همانند آب، غذا و... نیاز

به محبت است به گونه‌ای که اگر این نیاز برآورده شود، کودک تا حدّ بسیاری در برابر نیازهای زیستی مقاومت کرده، آن را تحت تأثیر خود قرار خواهد داد.

سبک زندگی پیشوایان معصوم(علیهم‌السلام) نشان‌دهنده توجّه ویژه مکتب تربیتی اهل بیت(علیهم‌السلام) به این اصل مهم است. پیامبر(صلی‌الله‌علیه‌وآله) به فرزندان خود فاطمه(سلام‌الله‌علیها) و ابراهیم، نواده‌های خویش، کودکان اصحاب و مسلمانان و حتی کودکان غیرمسلمان محبت داشت و دیگران را به آن سفارش می‌کرد.

علاقه امام‌رضا(علیه‌السلام) به خانواده‌شان در محبتی که به امام جواد(علیه‌السلام) داشتند نیز قابل ملاحظه است. قبل از تولد امام جواد(علیه‌السلام) فردی به امام‌رضا(علیه‌السلام) می‌گوید: شما کودکان را دوست دارید، پس از خداوند بخواهید که پسری به شما عطا کند. حضرت فرمودند: «خداوند پسری به من خواهد داد که وارث من می‌شود.» هنگامی که اباجعفر(علیه‌السلام) متولد شدند، حضرت در طول شب گهواره ایشان را حرکت می‌دادند و با او بازی می‌کردند. امام فرزندشان را آن قدر دوست می‌داشتند که شب را نمی‌خوابیدند و گهواره امام جواد(علیه‌السلام) را حرکت می‌دادند. به ایشان عرض شد: آیا مردم با پسرانشان چنین رفتار می‌کنند؟ حضرت فرمودند: «این پسر مانند عامه مردم نیست.» امام‌رضا(علیه‌السلام) همواره به خانواده خویش ابراز محبت می‌کردند و با جملاتی دلنشین که از عمق جانشان برمی‌خاست، فرزند گرامی خود را خطاب قرار می‌دادند(ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۲: ۵۹۶).

امام‌رضا(علیه‌السلام) حتی در آخرین لحظات زندگی، در بستر شهادت نیز از ابراز محبت به فرزند نوجوانشان دریغ نورزیدند. به احترام امام جواد(علیه‌السلام) بلند شدند، دست به گردنشان انداختند، آن حضرت را در آغوش گرفتند و میان چشمانشان را بوسیدند(همان، ۱۳۷۵: ۶۶۳).

لازم به ذکر است، محبت و مهرورزی به فرزندان بر اساس لیاقت‌ها و شایستگی‌های خاص آنها، امری اجتناب‌ناپذیر است. البته، باید متوجه بود که این محبت اسباب کینه‌توزی و دشمنی را به وجود نیاورد.

«عَنْ سَعْدِ بْنِ سَعْدِ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا (عَلَيْهِ السَّلَام) عَنِ الرَّجُلِ يَكُونُ بَعْضٌ وُلْدِهِ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ بَعْضٍ وَ يُقَدِّمُ بَعْضٌ وُلْدَهُ عَلَيَّ فَقَالَ نَعَمْ قَدْ فَعَلَ ذَلِكَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَام) نَحَلَ مُحَمَّدًا وَ فَعَلَ ذَلِكَ أَبُو الْحَسَنِ (عَلَيْهِ السَّلَام) نَحَلَ أَحْمَدَ شَيْئًا فَقُمْتُ أَنَا بِهِ حَتَّى حُزْتُ لَهُ لَهُ فَقُلْتُ جَعَلْتُ فِدَاكَ الرَّجُلُ يَكُونُ بَنَاتُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ بَنِيهِ فَقَالَ الْبَنَاتُ وَ الْبَنُونَ فِي ذَلِكَ سَوَاءٌ إِنَّمَا هُوَ يَقْدِرُ مَا يُنْزِلُهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْهُ.» (سعد بن سعد اشعری می گوید: از ابوالحسن الرضا (علیه السلام) درباره مردی که بعضی از فرزندان را بیشتر دوست دارد و بعضی را بر بعضی دیگر ترجیح می دهد، سؤال کردم. حضرت فرمود: آری، امام صادق (علیه السلام) نیز این گونه رفتار می کرد، به «محمد» علاقه بیشتری نشان می داد و حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) نیز به «احمد» علاقه داشت. هنگامی که از جای خود برخاستم، عرض کردم: فدایتان شوم، مردی که دختر خود را از پسرش بیشتر دوست دارد [همان حکم را دارد]؟ حضرت فرمود: پسر و دختر در این حکم با هم مساوی اند. شأن هر کس از آنها به اندازه ای است که خداوند برایشان قرار داده است) (عطاردی قوچانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲: ۲۷۷).

این روایت نشان می دهد دوستی فرزندان نیز باید مبنایی ارزشی داشته و بر اساس شایستگی ها باشد؛ در حالی که تفاوت جنسی فرزندان نمی تواند باعث تبعیض در محبت و علاقه شود.

از امام رضا (علیه السلام) روایت شده است، روزی حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) در محضر پدرش (امام صادق (علیه السلام)) سخنی گفت که باعث شگفتی، سرور و شادی پدر شد. حضرت امام صادق (علیه السلام) در مقام تشویق فرزند خود، به او خطاب کرد و فرمود: «يَا بُنَيَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَكَ خَلْفًا مِنَ الْآبَاءِ وَ سُرُورًا مِنَ الْآبَاءِ وَ عَوْضًا عَنِ الْأَصْدِقَاءِ.» (ای فرزندم! سپاس خدای را که تو را جانشین و خلف پدران و مایه سرور و بهجت فرزندان و جانشین دوستان قرار داد) (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۱۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۸: ۲۴).

یعنی فرزندم، تو با این شایستگی و لیاقتی که از خود نشان می دهی، هم بهترین

خلف و جانشین پدر هستی و هم بهترین فرزند و مایهٔ روشنی چشم پدر و هم بهترین یار و مونس پدر و به جای دوستان او هستی.

۴-۸ احترام به شخصیت کودکان

یکی از وظایف قطعی هر خانواده آن است که کودکان را به دیدهٔ تکریم و احترام بنگرد و آنان را مشمول عواطف و نیکی‌های خویش قرار دهد. احترام به شخصیت کودک سبب جلب مهر و محبت او به سوی بزرگترها می‌شود و شرط مهم سازگاری‌اش در خانواده و اجتماع است. کودک از تکریم و احترام بزرگترها نسبت به خود، احساس آسایش و امنیت و سعی می‌کند متقابلاً با آنها رفتاری عادلانه داشته باشد.

به‌علاوه، کودک امروز جوان فرداست. اگر او امروز از پدر و مادر احترام و تکریم ببیند، عملاً کوشش می‌کند این سنت را یاد بگیرد و فردا به کار ببندد و دیگران را مورد تکریم قرار دهد و از این نعمت سعادت‌بخش برخوردار گردد.

بر این اساس، سبک تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام) این بود که در تمام فعالیت‌های تربیتی خود، شخصیت متربی را گرامی داشته و از هر گونه رفتار و گفتار توهین‌آمیزی که موجب بی‌احترامی و کوچک شمردن شخصیت وی گردد، اجتناب می‌ورزید تا بدین‌وسیله بتواند توجه متربی را به خود جلب و رفتار او را اصلاح کند.

در نظر امام‌رضا(علیه‌السلام) همهٔ افراد دارای مقام، ارزش و حقوق انسانی هستند. از این‌رو، به همه احترام می‌گذاشت و از تحقیر انسان‌ها و پست شمردن آنان و توهین و استهزا جلوگیری می‌کرد. شکل و شمایل و رنگ و ثروت و... ملاک نبود، بلکه «انسان» به‌عنوان انسان نزد او محترم و عزیز بود.

همچنین، امام‌رضا(علیه‌السلام) برای امام جواد(علیه‌السلام) احترام بسیار قایل بود و از این شیوه مؤثر در تربیت فرزند بسیار بهره می‌برد. محمدبن ابی‌عباد، که به تصویب

فضل بن سهل امور نگارش حضرت رضا (علیه السلام) را بر عهده گرفته بود، می گوید: حضرت رضا (علیه السلام) همواره از فرزند بزرگوارش محمد با کنیه [که نزد عرب علامت بزرگداشت و احترام است] نام می برد و می فرمود: ابوجعفر به من چنین نوشت و من به ابوجعفر چنین نوشتم (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۲: ۵۹۶). با آنکه امام جواد (علیه السلام) در مدینه به سر می برد و کودکی بیش نبود، حضرت رضا (علیه السلام) وی را بسیار احترام می کرد و به نامه هایی که از حضرت جواد (علیه السلام) به وی می رسید، با کمال بلاغت و نیکویی پاسخ می داد.

همچنین در جای دیگر روایت شده است: «امام رضا (علیه السلام) هر گاه تنها می شد، فارغ از کارهای رسمی و تشریفات) تمام اطرافیان خود را از کوچک و بزرگ جمع می کرد، با آنان حرف می زد و انس می گرفت. آنان هم با وی مأنوس می شدند. هرگاه بر سر سفره می نشست، کوچک و بزرگ همه را صدا می کرد؛ حتی کارپرداز (سائس) و حجام را، همه را بر سر سفره خویش می نشاندید...» (همان: ۱۶۴).

۹-۴ تشویق و تنبیه

طبق کلام اهل بیت (علیهم السلام) فرزندان امانت الهی هستند و باید آنان را همان گونه که از طهارت، پاکی، صفا و خلوص برخوردارند حفظ و حراست کرد و در آموزش تعالیم دینی و الهی آنان شب و روز مداومت و مراقبت نمود. در تربیت، اصل بر تشویق و ترغیب است نه تنبیه و مجازات؛ اما گاهی تنبیه برای متوجه ساختن فرد، مورد نیاز است.

تنبیه باید دارای اصول، معیار و حدّ و مرزی باشد تا تأثیرگذار شود و نباید به گونه ای باشد که آنان کینه تنبیه کننده را در دل پروراند و آن را در آینده به صورت های گوناگون مانند درس نخواندن، مخالفت کردن با والدین، بی نظمی و... بروز دهند. به بیان دیگر، تنبیه یک شوک جسمی یا روانی است که فرزندان را از خواب غفلت

بیدار و از عواقب کارشان هشدار می‌دهد. این هشدار به صورت‌های گوناگونی چون بی‌اعتنایی، توبیخ، محروم کردن و... قابل اجراست و نتیجه‌ای که در پی خواهد داشت، هدایت است نه فرو بردن خشم.

تشویق بجا و مناسب موجب ایجاد انگیزه، شوق، اراده و عزم در فرزندان می‌شود و آنان را برای انجام کارهای بزرگتر آماده می‌سازد. در واقع، تشویق و تنبیه نردبان پیشرفت و موفقیت آنهاست. نکته مهم این است که به خاطر ویژگی‌ها و حالات پیچیده روح انسان، باید در تشویق و تنبیه، اصول و ضوابط مربوط رعایت شود زیرا در غیر این صورت، مشکلات و پیامدهای منفی برای شخص و حتی جامعه به بار می‌آورد. به‌عنوان نمونه، می‌توان به تعدادی از این اصول مهم اشاره کرد: پرهیز از تبعیض، متناسب بودن تشویق و تنبیه با کار شخص، هماهنگی تشویق و تنبیه با معیارهای اخلاقی و دینی، توجه به هدف نبودن آنها، اجرا کردن مرحله‌ای و رعایت مراتب، انجام‌دادن در زمان مناسب و... زکریابن آدم می‌گوید: «خدمت امام‌رضا(علیه‌السلام) بودم که حضرت جواد(علیه‌السلام) را نزد ما آوردند. او که حدود چهار ساله بود، دست‌ها را بر زمین نهاد و سرش را به طرف آسمان بلند کرد و به فکر فرو رفت. امام‌رضا(علیه‌السلام) به او فرمود: جانم به فدایت باد! در چه موضوعی چنین اندیشه می‌کنی؟ فرمودند: در آنچه نسبت به مادرم فاطمه(سلام‌الله‌علیها) انجام داده‌اند. به خدا قسم، آنها را از قبر بیرون می‌آورم، می‌سوزانم و خاکسترشان را به دریا می‌ریزم. امام‌رضا(علیه‌السلام) [در مقابل کار نیکویش] او را به خود نزدیک ساخت، بین دو چشمش را بوسید و فرمود: پدر و مادرم به فدایت باد! تو برای امامت شایسته‌ای.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۰: ۵۹). در این حدیث مشاهده می‌کنیم که امام‌رضا(علیه‌السلام) پس از شنیدن سخنان فرزندشان او را در کلام و عمل تشویق می‌کنند. ابتدا خود را به او نزدیک می‌کنند که نشانه تشویق و دوست‌داشتن است و بعد بین دو چشم ایشان را می‌بوسند که تأثیر بسیار زیادی در تشویق فرزند دارد و در نهایت با دعای خود بر صحیح بودن رفتار و کلام امام جواد(علیه‌السلام) صحت می‌گذارند.

امام‌رضا(علیه‌السلام) در جای دیگر می‌فرمایند: «روزی حضرت موسی‌بن‌جعفر(علیه‌السلام)

در محضر پدرش امام صادق(علیه‌السلام) سخنی فرمودند که موجب شگفتی، سرور و شادی پدر شد. امام صادق(علیه‌السلام) در مقام تشویق فرزند خود، به او فرمودند: «يَا بُنَيَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَكَ خَلْفًا مِّنَ الْأَبَاءِ وَ سُرُورًا مِّنَ الْأَبْنَاءِ وَ عِوَضًا عَنِ الْأَصْدِقَاءِ.» (ای فرزندم! سپاس خدای را که تو را جانشین و خلف پدران و مایه سرور و بهجت فرزندان و جانشین دوستان قرار داد) (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۱۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸: ۲۴). در حقیقت امام رضا(علیه‌السلام) با بیان این حدیث می‌خواهند تشویق کلامی امام صادق(علیه‌السلام) را مورد توجه قرار دهند که بلافاصله پس از کلام فرزندشان مطرح می‌شود تا برای ما الگویی باشد و در تشویق کلامی فرزندانمان مورد اجرا قرار دهیم.

۴-۱۰ استفاده از روش الگویی

روش ارائه الگو به سبب گرایش ذاتی انسان به الگوگیری، در تعلیم و تربیت بسیار مؤثر است. در این باره بهترین الگو از نظر قرآن، پیامبر اکرم(صلی‌الله‌علیه‌وآله) است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (مسلماً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود) (احزاب، ۲۱). الگو به معنای سرمشق، مقتدا، اسوه، قدوه و... است. روش الگویی، مدلی است بیرونی که بر اساس تربیت‌پذیری و الگوگیری بر رفتار فرد (مترقی) تأثیر می‌گذارد و او را جذب می‌کند. امام رضا(علیه‌السلام) در میان مردم و با مردم می‌زیست، با رفتار و عمل خویش به مردم درس زندگی و پاکی و فضیلت می‌آموخت. آن حضرت الگویی برای دیگران و در حقیقت نمونه بارز اسوه حسنه بود. ایشان اسوه کامل عبودیت بودند و در این راه به حدی رسیده بودند که ایشان را عاشق عبادت می‌دانستند. آن حضرت بسیاری از روزها را روزه داشتند و بسیاری از شبها بیدار بودند. به طوری که در زمان ایشان و نه بعد از آن، کسی به این درجه نرسید حتی زاهدترین افراد.

اهتمام امام(علیه‌السلام) به نماز در سیره عملی ایشان کاملاً مشهود است. نقل شده است روزی ایشان با بزرگان ادیان مختلف مناظره داشتند و سخنان زیادی بین امام(علیه‌السلام) و حاضران ردّ و بدل می‌شد. جمعیت زیادی در آن مجلس حاضر بودند. زمانی که ظهر شد، امام(علیه‌السلام) فرمودند: وقت نماز است. یکی از حاضران که عمران نام داشت، گفت: سرورم، سخنانمان را قطع نکن که دلم آزرده می‌شود. شاید اگر سخنانتان را ادامه دهی، مسلمان شوم. ایشان فرمودند: نماز می‌خوانیم و برمی‌گردیم. امام(علیه‌السلام) برخاستند و نماز خواندند. (مدرسی، ۱۳۶۷: ۲۸۱).

ابراهیم بن عباس می‌گوید: «هیچ‌گاه ندیدم که امام‌رضا(علیه‌السلام) در سخن بر کسی جفا ورزد. و نیز ندیدم که سخن کسی را پیش از تمام‌شدن قطع کند. هرگز نیازمندی را که می‌توانست نیازش را برآورده سازد، رد نمی‌کرد، در حضور دیگری پایش را دراز نمی‌فرمود. هرگز ندیدم به کسی از خدمتکاران و غلامانشان بدگویی کند. خنده او قهقهه نبود، بلکه تبسم بود. چون سفره غذا به میان می‌آمد، همه افراد خانه حتی دربان و مهتر را نیز بر سفره خویش می‌نشاند و آنان همراه با امام غذا می‌خوردند. شب‌ها کم می‌خوابید و بیشتر بیدار بود و بسیاری از شب‌ها تا صبح بیدار می‌ماند و به عبادت می‌گذراند. بسیار روزه می‌داشت و روزه سه روز در هر ماه را ترک نمی‌کرد.^۱ کار خیر و انفاق پنهان بسیار داشت و بیشتر در شب‌های تاریک مخفیانه به فقرا کمک می‌کرد (طبرسی، ۱۳۷۶: ۳۱۴؛ ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۸۴).

«محمد بن ابی‌عباد» می‌گوید: فرش آن حضرت در تابستان حصیر و در زمستان پلاسی بود. لباس او در خانه درشت و خشن بود، اما هنگامی که در مجالس عمومی شرکت می‌کرد لباس‌های خوب و متعارف می‌پوشید و خود را می‌آراست. (طبرسی، ۱۳۷۶: ۳۱۵).

۱. گویا منظور روزه پنجشنبه اول ماه و چهارشنبه وسط ماه و پنجشنبه آخر ماه است که پیشوایان معصوم فرموده اند کسی که اضافه بر روزه ماه مبارک رمضان در هر ماه این سه روز را روزه بگیرد مانند آنست که همه سال روزه باشد.

۴-۱۱ نظارت بر وضعیت فرزندان

امام رضا (علیه السلام) بر وضعیت فرزندان به ویژه در دورانی که به سبب ستم فرمانروایان ناگزیر مدتی دور از وطن و خانواده به سر برد، به شکل های گوناگون همچون نامه و پیام های شفاهی از دور بر وضعیت فرزندش جواد (علیه السلام) نظارت می کرد و راهنمایی های لازم را به وی ارائه می داد. چنان که پیش از رفتن به خراسان درباره فرزندانش آنچه شایسته می نمود، سفارش کرد.

ابی محمد و شفاء از امام رضا (علیه السلام) نقل کرد که حضرت فرمود: هنگامی که خواستم از مدینه به سوی خراسان حرکت کنم، اهل و عیال خود را جمع کردم و از آنها خواستم که با صدای بلند بر من بگریند. سپس دوازده هزار دینار بین آنها تقسیم کردم و گفتم: من هرگز به سوی شما بر نمی گردم. سپس دست جواد (علیه السلام) را گرفتم، وارد مسجد پیامبر (صلی الله علیه و آله) شدم، دست او را بر قبر گذاشتم و از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نگهداری اش را طلب کردم. جواد (علیه السلام) [راز کارم را] دریافت و گفت: پدر و مادرم به فدایت! به سوی دشمن می روی؟ حضرت همه و کلا و خدام خود را سفارش کرد که به سخنان جواد (علیه السلام) گوش فرا دهند، از او اطاعت کنند، با او مخالفت نورزند و بعد از وفات من به وی بگردند. و آنها را آگاه کردم که او امام بعد از من و جانشین من است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۳۲).

و نیز پس از رفتن به سفر، در کار فرزندش نظارت داشت: ابن ابی نصر می گوید: امام رضا (علیه السلام) در نامه ای به حضرت جواد (علیه السلام) چنین نوشته بود: ای اباجعفر، به من اطلاع دادند که خدام هنگام خروج شما از خانه، شما را از در کوچک بیرون می برند و این به خاطر بخل آنهاست تا از شما به کسی خیری نرسد. [فرزندم] به حقی که بر گردن تو دارم، از تو می خواهم که ورود و خروجت فقط از در بزرگ باشد. هنگامی که خواستی از خانه خارج شوی، همراه خود طلا و نقره داشته باش و هر که از تو چیزی خواست، عطا کن. اگر عموهایت از تو طلب کمک کردند، کمتر از پنجاه دینار عطا نکن و بیشتر از آن به اختیار توست. اگر از

عمه‌هایت کسی از تو کمک خواست، کمتر از بیست‌وپنج دینار مده و بیشتر از آن به اختیار توست. [فرزندم] این سفارش من به خاطر رشد و رفعت مقام توست. پس به دیگران انفاق کن و از خدای صاحب عرش، ترس فقر و تنگدستی نداشته باش (ابن‌بابویه، ۱۳۶۳، ج ۲: ۸).

۴-۱۲. توجه به استقلال و خوداتکایی

توجه به استقلال و خوداتکایی از نکات مهمّ تربیتی است. همگام با رشد جسمانی و افزایش سن، توقعات و انتظارات مردم از کودک افزایش می‌یابد و او باید خود را برای ایفای نقش در جامعه آماده کند. از طرفی، وابستگی فرزند به والدین، به‌ویژه پدر، نه مطلوب است و نه همواره ممکن زیرا امکان پیش‌آمدن موقعیت ویژه و محروم‌شدن فرزند از کمک والدین انکارناپذیر است. بنابراین، والدین باید ضمن نظارت صحیح و حساب‌شده، به‌تدریج زمینه استقلال و خوداتکایی را در فرزندانشان به‌وجود آورند و با واگذاری مسئولیت به آنان، قدرت اداره زندگی را در آنها تقویت کنند. از نکات بسیار زیبای سیره تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام) توجه به این امر مهم است. آن حضرت به‌خوبی برای فرزندش جواد(علیه‌السلام) آینده‌نگری فرمود و چون می‌دانست فرزندش در نوجوانی مسئولیت بزرگ رهبری جامعه اسلامی را برعهده می‌گیرد، با واگذارن مسئولیت‌ها به وی، قدرت مدیریت و رهبری را در ایشان تقویت کرد.

امام هشتم(علیه‌السلام) هنگامی که در مدینه بود، اداره امور خویش را عملاً به فرزندش وانهاد و حضرت جواد(علیه‌السلام) با اینکه نوجوان بود، به‌خوبی از عهده این امر برآمد. حنان بن‌سدیر می‌گوید: ... حضرت جواد(علیه‌السلام) با اینکه نوجوان بود، اداره امور حضرت رضا(علیه‌السلام) را در مدینه پیوسته برعهده داشت و به خادمان حضرت امر و نهی می‌کرد و هیچ‌یک از خدمتگزاران با وی مخالفت نمی‌کرد. این سخن بدان معناست که حضرت جواد(علیه‌السلام) امور جاری را به‌خوبی مدیریت می‌کرد و آنها با او مخالفت نمی‌کردند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. سبک زندگی اسلامی در مقایسه با دیدگاه جامعه‌شناسان و روان‌شناسان کامل‌تر و جامع‌تر است. آنان فقط به یک بُعد از ابعاد زندگی انسان توجه دارند ولی در دین مبین اسلام به تمامی ابعاد و با پشتوانه امور اعتقادی و بینش‌ها توجه شده است و آن عبارت است از شیوه‌هایی از زندگی که انسان با تکیه بر نظام ارزشی و مبانی اعتقادی خود در زندگی فردی و اجتماعی برای ایجاد ارتباط با محیط و جامعه، پاسخ به خواسته‌ها و تأمین نیازهایش به کار می‌گیرد.

۲. سبک زندگی امام‌رضا(علیه‌السلام) در تربیت فرزند قبل از تولد این بود که به اموری چون انتخاب همسر و مادر مناسب برای فرزندان، رعایت آداب مباشرت، مراقبت‌های بارداری و ... برای داشتن فرزند سالم، قوی، شجاع و صالح توجه داشتند.

۳. سبک تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام) در تربیت فرزندان در روزهای آغازین تولد این بود که به اموری مانند تغذیه مناسب به خصوص شیر مادر اهتمام داشتند و آن را کامل‌ترین غذا برای رشد جسمانی و برطرف کردن نیازهای جسمانی و عاطفی نوزاد می‌دانستند.

۴. امام‌رضا(علیه‌السلام) در روزهای آغازین تولد، به آداب و سنت‌های معنوی همانند گفتن اذان در گوش راست و اقامه در گوش چپ، نام نیکو، عقیقه کردن، تراشیدن سر نوزاد و صدقه‌دادن برای او توجه داشتند و تا روز هفتم تولد نوزاد به آن عمل می‌کردند.

۵. در سبک تربیتی امام‌رضا(علیه‌السلام) به آموزش معارف و احکام دین جهت رشد معنویت و باورهای دینی در خانواده و در محضر قرآن بودن و رعایت عدالت و مساوات بین فرزندان تأکید می‌ورزیدند.

۶. سبک تربیتی امام(علیه‌السلام) در محبت و مهرورزی به فرزندانش به‌خصوص امام جواد(علیه‌السلام) قابل ملاحظه است. حتی در آخرین لحظات زندگی، در بستر شهادت نیز از ابراز محبت دریغ نورزیدند.

۷. نگاه مهربان امام‌رضا(علیه‌السلام) به فرزندان و جوانان همیشه همراه با تکریم شخصیت و احترام همراه بود و در تمام فعالیت‌های تربیتی خود، شخصیت متربی را گرامی می‌داشت و از هرگونه رفتار و گفتار توهین‌آمیز اجتناب می‌ورزید.

۸. امام‌رضا(علیه‌السلام) به شکل‌های گوناگون چون نامه و پیام‌های شفاهی از دور بر وضعیت فرزندان نظارت می‌کردند و راهنمایی‌های لازم را ارائه می‌دادند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- امام رضا(ع)(منسوب). (۱۴۰۶ق). *الفقه یا فقه الرضا*. تحقیق: مؤسسه آل البيت(ع). مشهد: انتشارات الموترالعالمی للامام الرضا(ع).
- امام رضا(ع)(منسوب). (بی تا). *رساله ذهبیه(طب الرضا)*. تحقیق: محمد مهدی نجف. قم: خیام.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۴ق). *عیون اخبار الرضا(ع)*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- _____ (۱۳۸۸). *التوحید*. مترجم: علی البر میره‌ای. قم: علویون.
- _____ (۱۳۷۶). *الامالی*. مترجم: کمره‌ای. تهران: کتابچی.
- _____ (۱۳۸۰). *نواب الاعمال*. چاپ پنجم. نشر اخلاق.
- _____ (۱۳۹۴). *من لایحضره الفقیه*. ترجمه محمدجواد غفاری. چاپ سوم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (بی تا). *المناقب*. تصحیح: هاشم رسولی و آشتیانی. قم: علامه.
- ابن منظور. (۱۴۰۵ق). *لسان العرب*. نشر ادب الحوزه.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۴۲۱ق). *کنشفاً للعَمّه*. قم: انتشارات الشریف الرضی.
- امینی، ابراهیم. (۱۳۷۴). *تعلیم و تربیت در اسلام*. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۳۸۹). *آئین همسرداری یا اخلاق خانواده*. چاپ پنجاهم. تهران: نشر اسلامی.
- حاجی ده‌آبادی، محمد علی. (۱۳۷۷). *درآمدی بر نظام تربیتی اسلام*. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *وسائل الشیعه*. تحقیق: مؤسسه آل البيت. قم.
- خمینی (ره)، روح الله. (بی تا). *تحریر الوسیله*. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- داوودی، محمد؛ حسینی زاده، سید علی. (۱۳۹۱). *سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع)*. ج ۳. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سیدمرتضی، ابوالقاسم علی بن حسین. (۱۳۲۶). *الذریعه الی اصول الشریعه*. تصحیح و تحقیق: ابوالقاسم گرجی. تهران: دانشگاه تهران.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (بی تا). *محجّه البیضاء*. تصحیح: علی اکبر غفاری. قم: انتشارات اسلامی.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۶۹). *منتهی الامال*. ج ۲. قم: هجرت.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله. (۱۴۰۶ق). *مسند الامام الرضا(ع)*. مشهد: کنگره جهانی امام رضا(ع).
- _____ (۱۳۹۷ق). *اخبار و آثار امام رضا(ع)*. تهران: کتابخانه صدر.
- طبرسی، فضل الله. (۱۳۷۶). *اعلام الوری بأعلام الهدی*. قم: مؤسسه آل البيت(ع) لإحياء التراث.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. تهران: المکتبه المر تظویه.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۳۷۸). *تهذیب الاحکام*. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- کاویانی، محمد. (۱۳۹۱). *سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). *الکافی*. تصحیح: علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- ماسن، پاول هنری. (۱۳۶۵). شخصیت کودک. مترجم: مهشید پاسایی. تهران: نشر مرکز.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفا.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۳۶۷). امامان و جنبش‌های مکتبی. مترجم: حمیدرضا آذیر. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مسعودی، علی‌بن‌حسین. (۱۳۸۴). اثبات الوصیه لعلی بن ابیطالب (ع). قم: انصاریان.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.
- موسوی بجنوردی، محمد. (۱۳۸۱). مجموعه مقالات فقهی، حقوقی، اجتماعی. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل. قم: مؤسسه آل‌البیت.

